

چند نسخه به خط حسن شیعی سبزواری

جواد بشری

در دانش نسخه شناسی، برای گروهی از دستنویسها اهمیت ویژه‌ای از برخی جهات قائل می‌شوند. مثلاً اینکه نسخه‌ای به خط مؤلف (نسخه اصل) و یا اینکه به خط دانشمند، شاعر یا شخصیت شناخته شده‌ای باشد. حتی اگر در برخی موارد در دستنویس یادداشتی از دانشمندی یافت شود، آن را بیش از پیش ارج می‌نهند. دستنویس‌هایی می‌شناسیم که به دست بزرگان نامبرداری کتابت شده‌اند و یا بر خود نگهدارنده یادداشت‌های آنها هستند؛ مثلاً یادداشت شیخ طوسی بر روی دستنویسی از «التبیان» او، در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته، نسخه ینابیع اللغة جعفرک بیهقی به خط خودش در همانجا، نسخه به خط قطب الدین کیدری از مجمع البیان شیخ طبرسی در کتابخانه آستانه حضرت معصومه علیها السلام، نسخه‌های چندی که به خط یا دارای یادداشت‌هایی (اجازه یا...) از علامه حلی است، چندین نسخه به خط ابن عتایقی حلی از آثار خودش، فهرست کتابخانه صدرالدین قونوی به خط خودش در کتابخانه ملک، نمونه‌هایی از خط خواجه نصیرالدین طوسی، مجموعه مورخ ۷۰۳ هـ کتابخانه آیت‌الله العظمی گلپایگانی که حاوی چندین رساله است و باید مجموعه ورام باشد (در فهرست تک جلدی آنجا، تک تک رساله‌ها مجزاً معرفی شده است)، یادداشت‌های خواجه رشید در وقفنامه ربع رشیدی، نمونه خط فخرالمحققین حلی فرزند علامه حلی، نقد النقود سید حیدر آملی به خط خودش در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

و کتابخانه ملک، و نیز تفسیر المحيط الاعظم سید حیدر به خط خودش در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته، خط صلاح الدین صفدی (صاحب الوافی بالوفیات)^۱ و نیز خط عبید زاکانی (که نسخه‌ای از اشجار و اثمار را به خط خود در ۷۶۷ هـ استنساخ کرده، محفوظ در کتابخانه ملک به شماره ۶۰۳)، ابوالمکارم حسنی واعظ (مؤلف البلابل والقلاقل و نیز دقائق التأویل و حقائق التنزیل) که مجموعه شماره ۳۹۶۶ کتابخانه ملک به خط اوست، مجموعه‌های موجود از جُباعی و... .

به هر روی، قصدم از نوشتن این یادداشت واره توجه دادن به چند دستنویس است که به خط دانشمند شیعی فارسی نویس قرن هشتم هجری، حسن شیعی سبزواری می‌باشد و تاکنون به دقت بررسی نشده، به خصوص که در مقدمه دو اثر او که در دوران اخیر، به همت آقای سپهری تصحیح و منتشر شده، بدانها اشارتی نرفته است.

حسن شیعی سبزواری کیست؟^۲

ابوسعید حسن بن حسین شیعی سبزواری بیهقی، از علمای امامیه قرن هشتم هجری است که گویا در وعظ شهرتی و قدرتی داشته است. درباره او، تراجم نویسان شیعی را باید وامدار ملا عبدالله افندی دانست که اطلاعات بعضاً میدانی او، کامل‌ترین در نوع خود است.^۳

افندی در ریاض، او را هم عصر شهید [اول] می‌داند. حق این است که اطلاعات ما در باره زندگی او، نحوه و محل تحصیلش، اساتید و شاگردانش و... بسیار ناچیز، بلکه

۱. در باره این موارد رک: نسخه‌های اصل از سده چهارم تا هشتم هجری، مریم تفضلی در نسخه پژوهی ابوالفضل حافظیان بابل، دفتر یکم، قم مؤسسه اطلاع رسانی اسلامی مرجع، ۱۳۸۳، صص ۳۱۱-۳۴۴.
 ۲. هدف از ترتیب دادن این بخش صرفاً ایجاد ذهنیت برای گروهی خاص از خوانندگان است، راجع به این دانشمند قرن هشتم و پیشاپیش می‌گویم که: در ارجاعات این قسمت هیچ گونه کشف تازه‌ای ندارم، البته نباید این نکته را از نظر دور داشت که در مقدمه راحة الارواح و مصابیح القلوب بعضاً کم کاری‌هایی در بررسی‌های کتابشناسانه دیده می‌شود که سعی کرده‌ام در این بخش بدان دچار نشوم. نیز در یک مورد هم اطلاعات این بخش را باید تازه و منحصر به این گفتار دانست: آگاهی دادن به نسخه غایب المرام حسن شیعی سبزواری.

۳. رک: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، المیرزا عبدالله افندی الاصبهانی، تحقیق السید احمد الحسینی، مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی، قم، ۱۴۰۳ هـ.ق، ج ۱، صص ۸-۱۷۶؛ متأسفانه در مقدمه آقای سپهری به اصل ریاض العلماء افندی که در دسترس هم بوده مراجعه نشده و از آن با واسطه الذریعة و اعیان الشیعة نقل قول شده است.

نزدیک به هیچ است. اینکه استاد اشکوری او را شاگرد علامه حلی دانسته، برای من واضح نیست و به منبع آن دست پیدا نکرده‌ام^۱. تنها از یکی از اساتید او که ابوالمحاسن جرجانی باشد (صاحب تكملة السعادات که ذکرش خواهد آمد) در ریاض العلماء یاد شده است^۲. از نظر مراودات حکومتی، او را باید وابسته یا در آمد و شد با حاکمان سربدار دانست، چرا که تعدادی از آثارش را به نام نظام الدین یحیی بن شمس الدین خواجه کرابی (۷۵۳-۷۵۹ هـ) کرده است^۳. تاریخ وفات حسن شیعی نیز روشن نیست، تنها برخی منابع بر اساس تألیف راحة الارواح او را زنده در سال ۷۵۳ یا ۷۵۷ هـ دانسته‌اند.

گفتنی است مرحوم استاد محدث را درباره او، سهوی رخ داده و آن خلطی است که بین او و سلیمی، شاعر قرن نهم هجری مرتکب شده و حقیقت جز این است^۴.

آثار حسن شیعی

۱. مصابیح القلوب (فارسی): که اثری بسیار رایج و متداول بین گروه‌های مختلف مردم بوده است (یادآور برخی آثار ملا حسین واعظ کاشفی) و از آن دستنویس‌های بسیاری

۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته، سید احمد حسینی، زیر نظر سید محمود مرعشی، قم، ۱۳۵۴ ش/۱۳۹۵ ق، ج ۱، ص ۳۴۰؛ شاید بهتر است چنانکه استاد جعفریان گفته است او را بزرگ شده و ناشر افکار و نسخه‌هایی از آثار علامه حلی و فرزندش فخرالمحققین در این منطقه (خراسان و در حوزه حکومت سربداران) بدانیم. رک: تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری، رسول جعفریان، قم، انصاریان، چاپ سوم، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۷۰۱.

۲. ریاض العلماء، ج ۵، ص ۵۰۹.

۳. تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری، ج ۲، ص ۷۰۱؛ ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ترجمه یو، ا، برگل؛ مترجمان: یحیی آرین پور، سیروس ایزدی، کریم کشاورز؛ تحریر احمد منزوی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۷۸۵.

۴. الرسالة العلیة فی الأحادیث النبویة، کمال الدین حسین کاشفی بیهقی سبزواری، سید جلال الدین حسینی ارموی (محدث)، چاپ دوم، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲، ص ۹۰؛ در باره حسن شیعی نیز بنگرید به: تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری، ج ۲، ص ۵۳۱؛ ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة واللقب، میرزا محمد علی مدرس، تبریز، چاپ دوم، ج ۳، صص ۳۳۸-۳۳۹؛ الحقائق الراهنة فی المثة الثامنة، الشیخ آغا بزرگ الطهرانی، تحقیق ولده علی نقی منزوی، بیروت، دارالکتاب العربی، الطبعة الاولى، ۱۹۷۵، ص ۳۹؛ اعیان الشیعة، الامام السید محسن الامین، حقه و اخرجه حسن الامین، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ هـ، ج ۵، صص ۵۱-۵۲؛ هدیة العارفين اسماء المؤلفين وآثار المصنفين، اسماعیل باشا البغدادی، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ج ۱، ص ۲۸۹؛ و نیز صفحات متعدد از الذریعة و فهرستواره استاد منزوی که در بخش آثار حسن شیعی، بدانها اشاره خواهد رفت.

برجاست. این اثر در ۵۳ فصل تنظیم شده که در هر فصل بر اساس حدیث و داستان، نصایح و اندرزهایی عرضه شده است.^۱

۲. راحة الأرواح ومونس الأشباح (فارسی): در سرگذشت چهارده معصوم در ۱۵ باب که در دستنویس‌های آن، به خصوص در بخش تاریخ تألیف آن (در مقدمه) و ذکر آثار مؤلف (که در برخی نسخ هست و در گروهی نه) تفاوت‌هایی دیده می‌شود.^۲

۳. بهجة المباحج فی تلخیص مباحج المهج (فارسی): که گزیده‌ای است با افزودگی‌هایی از کتاب مباحج المهج فی مباحج الحجج، علامه قطب الدین کیدری نیشابوری (صاحب حدائق الحقائق در شرح نهج البلاغة، چاپ استاد عطاردی). این کتاب نیز چنانکه افندی تصریح کرده شایع و متداول بوده است (در سجستان دستنویس‌هایی از آن دیده بوده و خود نیز نسخه‌ای از آن داشته است)^۳ و امروزه نیز باقی است. البته هنوز منتشر نشده است و تنها مؤدۀ تصحیح و انتشار آن به دست محمد سپهری، در مقدمه مصابیح القلوب و راحة الأرواح و مونس الأشباح داده شده است.^۴

اینکه آیا اصل کتاب قطب الدین کیدری هم به فارسی بوده و اصلاً باقی مانده یا نه، نیاز به توضیح دارد. صاحب ریاض به گونه‌ای سخن گفته که نمی‌توان از لحن او دریافت

۱. درباره نسخه‌های پر شمار آن رک: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، ج ۲، بخش ۲، ۱۳۴۹، صص ۴-۱۶۸۳؛ همان، ج ۶، ص ۴۵۴۰؛ فهرستوارۀ کتابهای فارسی، احمد منزوی، تهران، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۱، ج ۶ (فلسفه و اخلاق)، صص ۶۰۷-۶۰۸؛ همین اثر است که به تصحیح آقای محمد سپهری منتشر شده است: مصابیح القلوب، حسن شیعی سبزواری، تصحیح محمد سپهری، تهران، میراث مکتوب، چاپ اول، ۱۳۷۴.

۲. رک: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ج ۶، صص ۴۴۶۵-۴۴۶۶؛ فهرستوارۀ کتابهای فارسی، ج ۳، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۶، ص ۱۶۵۲ و نیز ج ۹، ص ۲۹۹؛ الذریعة الی تصانیف الشیعة، العلامة الشیخ آغا بزرگ الطهرانی، قم، مؤسسه اسماعیلیان، الطبعة الثالثة، ج ۱۰، ص ۵۵؛ این اثر نیز به دست همان مصحح، تصحیح و توسط میراث مکتوب منتشر شده است: راحة الأرواح ومونس الأشباح، حسن شیعی سبزواری، تصحیح محمد سپهری، تهران، میراث مکتوب، چاپ دوم، ۱۳۷۸.

۳. ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۷۷.

۴. درباره آن رک: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ج ۶، صص ۴۴۲۰-۴۴۲۱ (۱۸ نسخه از آن معرفی شده است)؛ فهرستوارۀ کتابهای فارسی، ج ۳، ص ۱۵۶۳ (البته در این بخش فهرستواره، اشتباهی وجود دارد و آن خلط بهجة المباحج منظوم حیاتی تونی است با بهجة المباحج حسن شیعی، درباره معرفی درست این اثر نیز بنگرید: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۶، ص ۴۴۱۹)؛ الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۳، صص ۱۶۳-۱۶۴؛ کشف الحجب والأستار عن أسماء الکتب والمنقار، السید اعجاز حسین النیسابوری الکتوری، قم، مکتبه آیت‌الله العظمی المرعشی النجفی، الطبعة الثانية، ۱۴۰۹، صص ۸۹-۹۰؛ ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ج ۲، ص ۷۸۵.

که اصل کتاب کیدری را دیده یا نه؛ استاد رسول جعفریان در تاریخ تشیع در ایران درباره اثر کیدری آورده است: «این اثر تاکنون چاپ نشده، اما نسخی از آن موجود است»^۱. هنگامی که منبع این اطلاع را از ایشان جویا شدم، به مقاله مرحوم سید عبدالعزیز طباطبایی و دانشور فاضل جویا جهانبخش ارجاع دادند که همین جا از ایشان در باز یافتن این منابع سپاسگزاری می‌کنم^۲.

۴. ترجمه کشف الغمة، علی بن عیسی اربلی (فارسی): افندی نسخه‌ای از آن را در اصفهان نزد شیخ علی بن مریم بیکم دیده بوده است^۳، اما باقی کسانی که از این کهن‌ترین ترجمه کشف الغمه یاد کرده‌اند، نسخه‌ای از آن نمی‌شناخته‌اند^۴ جز استاد جعفریان که نسخه‌ای از آن را که از آن کتابخانه مجلس است معرفی کرده است^۵.

۵. غایة المرام فی فضائل علی واولاده الکرام (عربی): صاحب ریاض آن راکتایی مختصر شامل جمع اخبار شیعه و مخالفین با حذف اسانید دانسته، تصریح کرده که نسخه‌ای از آن در اصفهان دیده است^۶. البته نه او و نه آقا بزرگ طهرانی به عربی یا فارسی بودن اثر اشاره‌ای نکرده‌اند^۷، اما نسخه‌ای از آن را که در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری

۱. تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری، ج ۲، ص ۵۳۱. (ارجاع «۱» این صفحه از نظر فنی مشکل دارد و درست نیست).

۲. رک: نهج البلاغه عبر القرون (۷)، السید عبدالعزیز الطباطبائی در: تراثنا، ج ۳۹، ص ۳۱۶، آنجا آمده است که: «مباهج المهج فی مناهج الحجج، فارسی، فی سیرة النبی ﷺ و الائمة الطاهرة من عترته ﷺ»، ذکره میرزا عبدالله افندی فی تعلیقه علی أمل الآمل، ص ۲۳۲، وقال: فی المعجزات والفضائل، واحوال الائمة ﷺ، فارسی مبسوط جداً، قد رأیته، ورأیت بخط مولانا حسین الارذیبلی علی ظهر هذا الكتاب أنه عشر مجلدات وأنه تألیف المولی الاعظم، قانون المفسرین، سلطان المحدثین، برهان المحققین، مولانا قطب الملة والحق والدنیا والدین، الکیدری السبزواری... لم یطبع حتی الآن، وقد عثرنا للأصل علی مخطوطین: ۱. مخطوطة فی مكتبة المسجد الاعظم فی قم، رقم ۲، ذكرت فی فهرسها ص ۳۸۶؛ ۲. مخطوطة فی مكتبة مدرسة السيد الكلبيکانی فی قم، رقم ۲۱۲۵، ذكرت فی فهرسها ۱۶۹/۳؛ قطب‌الدین کیدری و انوار العقول (به مناسبت تصحیح تازه کتاب)، جویا جهانبخش، علوم حدیث، ش ۱۲ (در بخش ذکر آثار مؤلف شماره ۱۳)؛ ایشان آورده است که بهجة المباهج به تحقیق آقای مالک محمودی در دست انتشار است.

۳. ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۷۷.

۴. الذریعة الی تصانیف الشيعة، ج ۴، ص ۱۳۰؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ج ۳، ص ۱۵۹۲.

۵. علی بن عیسی اربلی و کشف الغمة، رسول جعفریان، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۳، ص ۷۱؛ نسخه شماره ۴۶۶۴ کتابخانه مجلس (فهرست نسخه‌های خطی)، ج ۱۳، صص ۴۸-۴۹.

۶. ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۷۷.

۷. الذریعة الی تصانیف الشيعة، ج ۱۶، ص ۲۱.

می‌شود می‌شناسیم که به عربی است و گویا حجم کمی هم دارد!^۱

۶. المصباح المنیر فی فضائل النبی و اهل بینه (فارسی): تنها کسی که ذکری از آن به میان آورده، صاحب اعیان الشیعة است^۲ و مأخذ آن روشن نیست.

۷- دلائل العصمة (؟): آقا بزرگ طهرانی تنها مأخذی است که از این اثر یاد می‌کند و آن هم بر اساس کتاب جهادیه است از مولی عبدالعباس دامغانی (که مقتلی است جدید التألیف)^۳.

نسخه‌های به خط حسن شیعی سبزواری

نخستین بار در ریاض العلماء، از نسخه‌ای به خط حسن شیعی ذکری آمده، و ترجمه عبارت افندی در این باره این است: «من به خط شریف او کتاب تکملة السعادات فی کیفیت العبادات المسنونات، تألیف شیخ ابوالمحاسن جرجانی را که به فارسی است و آن را در سال ۷۰۲ تألیف کرده دیدم. و تاریخ کتابتش به خط مولی حسن مذکور، سال ۷۴۷ بود و خط آن متوسط است»^۴. لحن عبارت و نیز اطلاعات افندی در مجلّات بعدی ریاض درباره این کتاب و مؤلف آن و نسخه مورد بحث متفاوت است که برای مزید فایده نقل (ترجمه) می‌شود، آنجا که در معرفی شیخ ابوالمحاسن جرجانی است: «از دانشمندان معاصر شیعه هم عصر علامه حلی بود، از بین تألیفاتش بر کتاب تکملة السعادات فی کیفیت العبادات المسنونات به فارسی دست یافتم که آن را در سال ۷۰۲ تألیف کرده، و نزد ما نسخه کهنی به خط مولی اجل حسن شیعی سبزواری، فاضل مشهور موجود است که قریب العصر مؤلف، بلکه از شاگردان او بوده است. تاریخ کتابت آن نسخه به خط مولی حسن مذکور در سال ۷۴۷ است»^۵. متأسفانه این کتاب باقی نمانده است، ولی روزگاری بوده و شاید هم، اکنون در گوشه‌ای مهجور مانده باشد.

۱. فهرست هزار و پانصد نسخه خطی، رضا استادی، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، سال ۱۳۷۳، ص ۲۶۶. مجموعه ش ۵۶۰، بخش سوم، تحریر ۹۳۰ هجری، آغاز کتاب: الحمد لله الواحد فی ملکه، العالی فی دنوه....

۲. اعیان الشیعة، ج ۵، ص ۵۲؛ آقای سپهری نیز در مقدمه آثار حسن شیعی به این نکته اشاره کرده‌اند.

۳. الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۸، ص ۲۵۱.

۴. ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۷۶.

۵. ریاض العلماء، ج ۵، ص ۵۰۹؛ نیز رک: تاریخ تشیع از آغاز تا قرن دهم، ج ۳، چاپ دوم، ۱۳۸۳، ص ۱۰۶۸ و ص

۱۲۲۷؛ الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۴، ص ۴۱۴-۴۱۵.

اما چند نسخه کهن که به خط حسن شیعی سبزواری است (مورد اول قطعی نیست، ولی دو مورد بعدی قطعی است):

الف - دستنویس شماره ۱۱۲۷ دانشگاه تهران: نسخه‌ای است از تحریر الأحكام علامه حلی، چون نسخه را خود ندیده‌ام، اطلاعات کامل مرحوم دانش پژوه را درباره آن عیناً نقل می‌کنم: «این نسخه به نسخ کهن است با نشانه‌های شنگرف و حسن بن حسین در بامداد ۱۸ ذی حجة ۷۲۸ نوشتن جزء سوم آن را از روی نسخه اصل حلی (به جز از طلاق تا ایمان) به انجام رسانده، و باز پسین مقابله آن در [سال] ۷۲۹ بوده است. بسیاری از جاها «بلغ قراءة ایدة الله» یا «بخطه» حاشیه دارد. از عنوان کتاب در ۱- الف هم بر می‌آید که پس از مرگ حلی نوشته شده است، به اندازه یک صفحه در پایان ندارد، برخی صفحه‌ها هم فرسوده شده و صالی کردند. میان برگهای ۱۳۴ و ۱۳۵ افتاده، چنانکه در بالای برگ ۱۳۵ هم نوشته‌اند... در پایان جزء سوم (۱۵۷ الف) حلی می‌نویسد [پس از نقل جمله پایانی متن، ترقیمه کاتب آمده]: و فرغ العبد الضعیف حسن بن الحسین من نسخه... (تراشیده شده): الاصل بخط المصنف علیه السلام إلا من کتاب الطلاق الی کتاب الایمان، صبیحة الثامن عشر من ذی الحجة سنة ثمان وعشرین و سبعمئة حامداً ومصلياً ومسلماً، بلغ المقابلة والنظر فی مجالس آخرها شهر سنه تسع وعشرین و سبعمئة (کلیشه را ببینید).

۲۷۷ برگ، کاغذ سمرقندی، جلد تیماج سرخ ساده با برگردان در یک سوی، اندازه جلد و متن: ۲۳/۵×۱۷ و ۱۹×۱۲، تعداد سطر: ۲۵^۱.

ب - دستنویس شماره ۴۳۵۷ کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی علیه السلام: که نسخه‌ای کهن از ارشاد الاذهان علامه حلی است. معرفی مختصر و مفیدی در فهرست کتابخانه دیده می‌شود^۲. نسخه‌ای است در قطع ۷×۱۵ سانتیمتر، با حجمی زیاد (بیش از ۱۹۰ برگ) که در هر صفحه ۲۶ سطر یا کمتر کتابت شده است. خط آن نسخ است

۱. کتابهای اهدایی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، محمد تقی دانش پژوه، جلد سوم، بخش سوم (مجلد پنجم)، کتابهای اخبار و اصول و فقه، دانشگاه تهران، ۱۳۳۵، صص ۱۸۱۳-۱۸۱۵، به همراه عکس برگ ۱۵۷ الف؛ نیز بنگرید: مکتبة العلامة الحلی، السيد عبدالعزیز الطباطبائی، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، الطبعة الاولى، ۱۴۱۶ هـ، ص ۸۰

۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی علیه السلام، سید احمد حسینی، زیر نظر سید محمود مرعشی، قم، ج ۱۱، ۱۳۶۵، ص ۳۵۵. عکس صفحه ترقیمه دار در پایان فهرست آمده است.

و حواشی و تصحیحات آن به همان خط کاتب متن، یعنی حسن شیعی است. برگ اول متن ارشاد الاذهان نونویس است و از برگ ۲، برگهای کهن شروع می شود تا پایان کتاب (البته برگهای ۶ و ۸ نیز جدید و نونویس است).

اکثر اوراق پا برگ دارد، علائم سرفصلها بیشتر به شنگرف است، حاشیه طولی اوراق بعضاً مرمت و وصالی شده است. درباره اوراق نسخه توضیح داده شود که پیش از آغاز متن (که شماره برگ ۱ از آنجا شروع می شود) سه برگ هست که شماره نخورده، برگ نخست که گویا خیلی جدید است سفید مانده، برگ دوم و سوم که کهن تر است شامل اینهاست:

- مسأله ای فقهی درباره عصیر و جواب آن، نوشته حسن بن حسین بن مطر (کذا).
- یادداشت تملک محمد باقر بن محمد تقی الاصفهانی فی شهر رجب سنة ۱۳۲۴.
- اطلاعی درباره رموز و اشاراتی که راجع به علمای بزرگ شیعه به کار می رود و نیز رموزی که برای نام کتابهای آنها، استفاده می شود.

- نکته ای درباره طهارت.

- یادداشت تملکی از شجاع بن علی الحسینی، در صفر سال ۹۷۱ هـ.

- مهری ساییده شده و محو.

در پایان نسخه هم مطالب متفرقه ای هست به این شرح:

- برگ ۱۹۴ ب، پس از ترقیمه کتاب: دو حدیث و نسب رسول الله ﷺ.

- برگ ۱۹۵ الف: «اتفاق افتاد ولادت فرزند اعز اکرم سعادت مند، فرزند غیاث الدین محمد در بهترین ساعتی از ساعات شب پنجشنبه دو دانگ از شب گذشته، شب شانزدهم رجب المرجب سنة اربع وستین وثمانمئة»، به اضافه حدیث نبوی به خطی جدیدتر از یادداشت پیشین.

- برگ ۱۹۵ ب و ۱۹۶ الف: أسامی الکتب الفقهية والرسائل التي نقل السيد منها واسامی مصنفیها الامامية ﷺ.

- برگ ۱۹۶ ب: دعا برای محافظت.

- برگ ۱۹۷ الف: رباعی ای از «ملا محمد صوفی» به خطی بسیار بد و بدون نقطه.

- برگ ۱۹۷ ب: مطلبی مشوش و بسیار بد خط (گویا حدیثی باشد).

ترقیمه کاتب در این نسخه چنین است: «فرغ من کتابته العبد الضعیف الخاطی

المحتاج الى رحمة ربه الباری، الحسن الشیعی السبزواری فی غرة شهر ذی القعدة من سنة ثمان عشرة و سبعمئة حامداً ومصلياً» (۱۹۴ ب).

از این نسخه در تصحیح کتاب ارشاد الاذهان بهره برده شده است با رمز (م) ^۱.

ج - دستنویس شماره ۲۹۴ کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته؛ نسخه‌ای کهن است از مجمع البیان طبرسی که از آیه ۳۳ انعام آغاز می‌شود و تا آخر سوره یوسف (مجلد پنجم تفسیر) را کامل دارد. در حاشیه بالای سمت چپ برگ ۱ الف به خط مرحوم آیت الله العظمی مرعشی آمده است: «جزو من مجمع البیان، بخط العلامة المولی حسن الشیعی السبزواری. شهاب الدین الحسینی المرعشی النجفی». نیز در برگه‌ای که در بین اوراق نسخه نگهداری می‌شود به خط ایشان چنین آمده: «قطعة من مجمع البیان بخط العلامة الشیخ حسن الشیعی السبزواری، تاریخ الفراغ من کتابته سنه ۷۳۱ والنسخة موجودة عندنا فی المكتبة العامة الموقوفة ببلدة قم المشرفة وترجمة الکاتب موجودة فی کتاب ریاض العلماء للمولی افندی رحمته».

نسخه حاضر ۱۸۸ برگ دارد که در هر برگ حداکثر ۴۰ سطر، به خط نسخ کتابت شده؛ قطع اوراق ۲۸×۲۰ سانتیمتر است. آیات با خط درشت و به صورت معرب آمده و عناوین غالباً به شنگرف است. در نوشتن آیات نیز کاتب علائمی را لحاظ کرده از جمله اینکه با دایره‌ای سرخ (شنگرف)، گاهی توپر و گاهی توخالی، آیات را از هم جدا کرده است؛ پایان صفحات پا برگ دارد تا ارتباطی بین برگها برقرار باشد؛ نام سوره‌ها در بالا یا گوشه اکثر صفحات به خطی جدید نوشته شده؛ علائم تصحیح توسط کاتب در حواشی برخی اوراق دیده می‌شود، مثل: ۴ الف، ۲۲ ب، ۳۴ الف، ۴۷ الف، ۵۶ ب، ۸۳ ب، ۸۸ ب، ۱۰۰ ب، ۱۰۲ الف، ۱۰۳ ب، ۱۱۴ ب، ۱۲۶ ب، ۱۵۹ ب، ۱۶۳ الف و ۱۷۵ ب.

۱. در مقدمه تصحیح ارشاد الاذهان، دو جا از حسن شیعی سبزواری مورد بحث، به عنوان شاگرد علامه و شاگرد فرزند علامه (فخرالمحققین) یاد شده است که البته سندی برای آن ذکر نشده؛ رک: ارشاد الاذهان الی احکام الایمان، الحسن بن یوسف بن المطهر (العلامة الحلّی)، تحقیق الشیخ فارس الحسون، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، الطبعة الاولى، ۱۴۱۰ هـ، ص ۴۸ و ص ۲۰۰ (مقدمه)، عکس برگ پایانی متن کتاب که ترقیمه (انجامه) دارد هم آمده است. درباره این نسخه، بنگرید به: مکتبة العلامة الحلّی، ص ۴۵؛ تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری، ج ۲، ص ۶۹۹.

نظم و ترتیب سوره‌ها در این نسخه، با ذکر شماره اوراق خاص هر سوره چنین است:
 - از آغاز تا برگ ۳۱ ب: سوره انعام (آغاز افتاده).
 - از ۳۱ ب تا ۷۱ ب: سوره اعراف.
 - ۷۲ الف تا ۸۷ ب: سوره انفال (پایان مجلد چهارم تفسیر).
 - ۸۸ الف تا ۱۱۸ ب: سوره برائت.
 - ۱۱۸ ب تا ۱۳۷ ب: سوره یونس.
 - ۱۳۷ ب تا ۱۶۲ الف: سوره هود.
 - ۱۶۲ الف تا ۱۸۷ الف: سوره یوسف^۱.

در پایان برگ ۸۷ ب (پایان مجلد چهارم تفسیر) ترقیمه‌ای چنین آمده است: «آخر المجلد الرابع، من کتاب مجمع البیان فی علوم القرآن. وقع الفراغ من اتمامه فی شهر الله الاصح رجب من سنة سبع وعشرين وسبعمئة ویتلوه فی المجلد الخامس سورة براءة، إن شاء الله تعالی».

در پایان نسخه، این ترقیمه که نام کاتب را دارد آمده: «وتیسر الفراغ لکاتبه الحسن الشیعی السبزواری - أصلح الله أمور دنیاه و عقباه و أتاه تقواه و زکاه و حشره مع من تولاه - فی اواخر جمادی الآخر سنه احدى و ثلاثین و سبعمئة... (بریدگی و وصالی)» (۱۸۷ الف).
 چنانکه دیده می‌شود این نسخه گویا در فاصله سالهای ۷۲۷ تا ۷۳۱ هجری کتابت شده است.

درباره این دستنویس باید گفت که: از کهن‌ترین نسخه‌های مجمع البیان است و چون به خط دانشمندی فاضل است اهمیت ویژه‌ای دارد^۲.

۱. همه اوراق را به دقت بررسی کردم، افتادگی نداشت، فقط یک جا به جایی در اواخر نسخه رخ داده که اصلاح آن باید چنین باشد: برگ ۱۷۵ باید بین ۱۷۲ و ۱۷۳ قرار گیرد.

۲. درباره آن رک: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته، سید احمد حسینی، زیر نظر سید محمود مرعشی، ج ۱، صص ۳۳۹-۳۴۰، قم. و نیز عکس دو صفحه از نسخه که در پایان فهرست آمده است؛ فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران، علوم قرآنی، بخش دوم، تفسیر (۳)، سید محمد باقر حجتی، تهران، سروش، چاپ اول، ۱۳۷۶، ص ۱۲۰ (که از این نسخه به عنوان سومین نسخه کهن مجمع البیان یاد شده است و این البته در صورتی است که نسخه‌های کهن بدون تاریخ کتاب را در نظر نگیریم)؛ مجله تراث، شماره ۱۵ (ربیع الثانی و جمادی الآخر ۱۴۰۹ هـ)، ص ۲۳۴ ذیل عنوان «کتب قید التحقیق» از تحقیق و تصحیح مجمع البیان یاد شده که از نسخه‌های کهنی که در آن کار لحاظ شده، یکی همین نسخه مورد بحث است.

آخرین نکته درباره این نسخه، ترجمه برخی کلمات به فارسی، در حاشیه و لابه‌لای سطور است. پس از بررسی صفحه به صفحه دستنویس به این نتیجه رسیدم که نباید قدمت تمام این یادداشتها به یک اندازه باشد، چرا که بعضی از نظر خط و رنگ مرکب به متن می‌ماند و برخی جدیدتر و کاملاً نونویس می‌نماید. در مورد تعدادی از این موارد هم تعیین قدمت برای چون منی دشوار بود. اکثر این واژگان ترجمه شده را برای خود استنساخ کردم و فقط برای نمونه مواردی ذکر می‌شود: التقام (ناخاییده به حلق فرو بردن - ۹ الف)، حظیره (محوطه که برای چاروا و غیر آن کنند و دیواری است - ۲۵ ب)، اوز (مرغ آبی نر که به زبان کیل نرسیکا گویند. که ۱ - ۲۷ الف)، تنشیه (پروردن و افزایش کردن و افزون کردن - ۳۱ ب)، نشاء (نوپیدا شدن و نوجوان شدن - ۲۸ الف)، قرابه (خویشی و در کشف به معنی خویشان هم آمده است - ۳۸ الف)، شرف (کنکرها - ۴۱ الف)، تمحض (جنبیدن و آبستن شدن و درد زه پیدا شدن - ۴۶ ب)، صدا (موریانه آهن و غیر آن - ۵۱ ب)، عقال (بندی که بر دست و پای چاروا نهند - ۵۲ ب)، سفیر (ایلجی - ۵۷ ب)، مسح (پلاس رهبان - ۶۶ ب)، تخلف (واپس ایستادن - ۷۳ ب)، تعبیه (لشکر به ترتیب داشتن برای چنگ [کذا] - ۷۵ الف)، زببتان (دو نقطه سیاه بر زور چشم - ۹۷ الف)، شعب (به سکون عین، واهم آوردن - ۹۷ ب)، فلکه (چوبکی گرد میان سوراخ که در میان دوک چرخ می‌کند - ۱۲۳ الف)، اقشاع (واشدن - ۱۴۶ ب)، نار الحباحب (آتش ضعیف پی [کذا] نفع - ۱۵۷ الف)، لَجَف [کذا] (چاهکها خرد که بر کنار چاه بزرگ باشد - ۱۶۴ الف).

نکته نهایی این که، بر اساس سندی ارزشمند محفوظ در همین کتابخانه، می‌دانیم که حسن شیعی گویا تا سال ۷۷۳ ق زنده بوده است. این سند، یادداشتی است در حاشیه برگ پایانی تفسیر ابوالفتوح، شماره ۳۶۸ مورخ ۵۹۵ ق که از آن برمی‌آید شمس‌الدین اسحاق بن عبدالملک بن فتحان الواعظ - یکی از افراد

۱. پس از ترجمه برخی از لغات، علامت «که» دیده می‌شود که باید علامت منع لغوی باشد که از آنجا، این ترجمه گرفته شده (شاید کنز‌اللغة)، در برگ ۷۸ الف هم دو مورد در حاشیه آمده که صراحةً نام کنز‌اللغة را برده است: «هَبَّةٌ: به فتح هاء، روان در شدن شم[شیر] (بریدگی)، و نیزه در مضروب، کنز‌اللغة: «مَقْعَدٌ: نشستن و نشسته...» (بریدگی)، کنز‌اللغة».

سرشناس خاندان فتحان قم - این نسخه را در حدود ۷۷۳ق از تاج‌الدین حسن شیعی سبزواری خریده است. این نکته که از کشفیات استاد مدرسی طباطبایی است، حائز اهمیت فراوان است و اطلاع مفیدی در باره تاریخ تقریبی وفات حسن شیعی به دست می‌دهد و آن را به بعد از ۷۷۳ق منتقل می‌کند.^۱

۱. خاندان فتحان (احوال و آثار دانشمندان یکی از خاندانهای علمی قم در قرنهای هفتم تا دهم)، مدرسی طباطبایی، چاپ حکمت قم، ۱۳۵۲، صص ۱۰-۱۱؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۱، صص ۳۸۸-۳۸۹.